

XVIII—XIX СТОЛІТТЯ — ПЕРІОД АКТИВНОГО БУДІВНИЦТВА САДОВО-ПАРКОВИХ АНСАМБЛІВ В УКРАЇНІ

В основу паркобудівництва від самого початку були покладені регулярні прийоми композиції, призначені акцентувати штучно створені паркові елементи, яким підкорявся пейзаж. У середині XVIII століття за цим принципом були побудовані ансамблі в Росії (околиці Петербургу та Москви) і в Україні (Оброшено Львівської області). Наприкінці XVIII століття форми регулярної композиції парку змінилися на іррегулярні. Архітектурні елементи тепер не домінували, а підкорялися пейзажу. Принципи іррегулярної композиції лягли в основу створення парків у Немирові (Вінницька область), Качанівці та Сокиринцях (Чернігівська область), Умані (Черкаська область).

У XIX столітті творці переважної більшості українських парків надавали велике значення збільшенню асортименту рослин за рахунок екзотів. Архітектура практично не впливала на композицію саду. Прикладом такого типу садово-паркового ансамблю є Тростянецький парк та дендрологічний парк у Веселих Боковеньках.

Найбільш активно будівництво садово-паркових ансамблів проходило в Україні з кінця XVIII до середини XIX століття, після чого темпи цього процесу уповільнилися. Проте на кожному етапі впродовж XVIII—XIX ст. тут були закладені декоративні сади і парки, що становлять цінність як пам'ятки вітчизняної культури.

Мальовничі садово-паркові ансамблі створювались для того, щоб задовольнити утилітарні та амбіційні потреби їх хазяїв: слугувати для них місцем відпочинку та демонструвати їх багатство. Наймаючи для облаштування своїх садів найкращих фахівців в галузі архітектури, будівництва та паркознавства, вони досягли результатів, що стали набагато важливіші від поставленої мети, залишивши нащадкам невмирущі пам'ятки науки і культури тієї епохи.

Заможні землевласники нерідко були широкоосвіченими людьми і брали безпосередню участь у плануванні забудови свого маєтку та вирощуванні парку. Зусилля таких поміщиків-ентузіастів, як О.О.Паліцин, сприяли розвитку вітчизняної архітектури та будівельної справи, а піонерські роботи І.Н.Каразіна по вирощуванню деревних порід стали важливим кроком у накопиченні знань з інтродукції, акліматизації та введення в культуру нових видів і форм рослин.

Широкий асортимент дерев, кущів та квіткових рослин, вирощуваних у приватних садах і парках України, привертав увагу відомих вчених-ботаніків — університетських професорів XIX століття. О.Л.Андржеєвський (1785—1868), І.Ф.Шмальгаузен (1849—1894), Й.К.Пачоський (1864—1942) та інші під час наукових експедицій по вивченню вітчизняної флори ретельно досліджували склад

садово-паркової рослинності й включали назви місцевих та інтродукованих рослин до складених ними праць. Так, О.Л.Андржеєвський у 1829 р. за завданням Віленського університету проводив інспекцію Уманського базиліанського училища, гостював у Потоцького і склав список екзотичної флори Софіївки [1]. У 1882—1886 рр. рослинність Уманщини вивчав Й.К.Пачоський. Він зібрав великий гербарій, одна частина якого зберігалася в Уманському училищі землеробства і садівництва, а друга була передана Київському товариству природознавців, у “Записках” якого вчений видрукував результати своїх досліджень [2]. І.Ф.Шмальгаузен наприкінці XIX ст. відвідав маєток Самчики та описав його рослинність, дані про яку наведено в його фундаментальній праці “Флора Юго-Западной России...” [3]. На цей період вже існували й інші осередки інтродукції — ботанічні сади, де робота була поставлена на серйозну наукову основу: ботанічний сад Харківського університету (1804), Кременецький ботанічний сад (1806), Нікітський ботанічний сад (1812), Одеський міський ботанічний сад (1820).

XX століття подарувало нове життя кращим зразкам української садово-паркової архітектури, доля яких тепер залежить від основного напрямку їх використання. Природничо-науковий потенціал старовинних парків найповніше використовується в разі їх приналежності до крупного наукового закладу, яким є Національна академія наук України. До складу академічних установ нині входять три таких парки: Національний дендрологічний парк “Софіївка”, дендрологічні парки “Олександрія” та “Тростянець”.

Чималу роль у приєднанні цих колись приватних інтродукційних осередків до академії відіграв керівник і творець Центрального ботанічного саду АН УРСР, академік Микола Миколайович Гришко (1901 — 1964). Основним завданням ботанічного саду він вважав створення колекційних насаджень з різних географічних зон вітчизняної і зарубіжної флори, збагачення рослинних ресурсів України, впровадження нових видів і сортів у народне господарство. Для збирання насіння і посадкового матеріалу він влаштовував експедиції і наукові відрядження по колишньому Радянському Союзу та за кордон [4]. Добре знайомий з флористичними багатствами Софіївки, Олександрії, Тростянця, М.М.Гришко приклав багато наполегливості для того, щоб ці шедеври садівництва та ландшафтної архітектури увійшли до системи АН УРСР і не просто збереглися, а стали справжніми науковими центрами [5].

У 1944 р. у Центральному республіканському ботанічному саду АН УРСР було засновано відділ дендрології та паркознавства. Його очолив відомий дендролог Олексій Лаврентійович Липа, автор серії праць, присвячених вітчизняному паркознавству [6—8]. Після нього відділом керував Л.І.Рубцов, відомий спеціаліст з ландшафтної садово-паркової архітектури [9—11]. Він започаткував у відділі наукові розробки з паркознавства та паркобудівництва. Починаючи з 1970 р. співробітники відділу досліджували ботанічні сади, дендрарії, дендрологічні парки, старовинні парки України для вивчення усіх категорій насаджень. Після Л.І.Рубцова відділом керували І.І.Гордієнко, М.А.Кохно, Ф.М.Левон, С.І.Кузнецов [12].

Під науковим керівництвом М.А.Кохна, який очолив відділ у 1975 р., були проведені дендрологічні дослідження всієї території України [13]. Було узагальнено досвід інтродукції деревних рослин в Україні з доісторичних часів до кінця ХХ століття, проаналізовано теорію інтродукції та акліматизації деревних рослин, проведено інтродукційне районування України [14, 15]. У результаті розробки біологічних основ відновлення насаджень старовинних парків сформульовано основні біоекологічні та фітоценотичні засади паркознавства, визначено головні напрями його подальшого розвитку:

1. Вивчення старовинних парків як невід'ємної складової природно-заповідного фонду, зокрема біологічного, ландшафтного та історичного аспектів відновлення насаджень.

2. Дослідження дендрологічного складу паркових насаджень, особливо едифікаторних видів, а також фізіономічних типів деревних рослин.

3. Порівняння довговічності деревних рослин у природі та культурі й розробка методів їх збереження.

4. Вивчення природних лісових фітоценозів України та типів лісопаркових ландшафтів як вихідного матеріалу для паркобудівництва, а також з метою розроблення методик формування ландшафту.

5. Визначення антропогенних, формуючих та деградогенних сукцесій біоценоотичного шару урбоекосистеми і тенденцій змін рослинності паркових культур фітоценозів, визначення ролі аделопатичного чинника.

6. Вивчення ролі біоархітектури у паркобудівництві як складової частини біополітики в межах мегаполісів та в різних типах садово-паркових ландшафтів [16, с.21—22].

У 1955 р. дендропарк “Софіївка” як державний заповідник республіканського значення згідно з постановою Ради Міністрів УРСР був переданий у відання Академії наук УРСР і підпорядкований Центральному республіканському ботанічному саду АН УРСР. З 1955 по 1960 рр. співробітники ЦРБС під керівництвом Л.І.Рубцова виконували тему “Відбудова і поліпшення паркових композицій дендропарку «Софіївка»”. У ході роботи виявилось, що чимало ділянок втратили свої композиційні достоїнства, висіялося багато аборигенних порід, за період Великої Вітчизняної війни видовий склад зменшився до 180 видів і форм. У 1957 р. М.А.Кохно, який координував роботу дендропарків, відвідав “Софіївку” з метою надання практичної допомоги у її відновленні. Проведена згодом перевірка наукової діяльності “Софіївки” зазначила, що серед її співробітників відсутні фахівці вищої кваліфікації, а путівники висвітлюють лише історичне минуле парку. Президія АН УРСР прийняла постанову № 3388 від 26.10.1973 р. “Про подальший розвиток дендропарку «Софіївка» та зміцнення наукових досліджень і матеріально-технічної бази”, відповідно до якої вийшов наказ по ЦРБС “Про створення відділу репродуктивної біології декоративних рослин на базі дендропарку «Софіївка»”. Виїзні сесії вченої ради ЦРБС, що проводилися регулярно разом із колективом парку, сприяли його благоустрою, розширенню обсягу наукових досліджень, поліпшенню науково-популяризаційної роботи. У 1986 р. на черговій виїзній сесії, в роботі якої брав участь М.А.Кохно, було прийнято перспективний план розвитку дендропарку. Через чоти-

ри роки вирішено було приєднати до парку урочище Грекова балка площею близько 50 га.

Остаточо утвердила дендропарк як наукову установу постановою Президії Академії наук УРСР № 26 від 23.01.1991 р. “Про надання Уманському державному дендрологічному парку «Софіївка» АН УРСР статусу науково-дослідної установи та заходи по забезпеченню його діяльності”. Нині “Софіївка” має кваліфіковані кадри співробітників: це кандидати біологічних наук О.Білик, В.Козлов, О.Мороз, Г.Музика, Т.Сидорук, які розробляють наукову тему “Біоекологічні основи збереження і поновлення старовинних парків Правобережного Лісостепу на прикладі дендропарку «Софіївка»”. За інвентаризацією 2000 р. в дендропарку зростає 2143 види, форми та сорти рослин, з яких понад 1000 — деревні [17]. Багато видів та сортів було завезено впродовж останніх 10 років. Вирощуються вони на новій території дендропарку, що не порушує Флорентійську хартію Міжнародного комітету з історичних садів [18].

У 1946 р. парк “Олександрія”, який з 1922 р. був у статусі державного заповідника, передано Академії наук України для відбудови і проведення наукових досліджень. Зараз він теж знаходиться в системі Національного ботанічного саду ім. М.М.Гришка.

З 1951 р., після передачі до відомої Академії наук УРСР дендропарку “Тростянець”, він також став науково-дослідною установою, де вивчаються питання інтродукції та акліматизації рослин, їх вегетативного та генеративного розмноження. Дендропарк є головним виробником декоративних саджанців для північних регіонів України, для Росії та Білорусі [19].

Наявність значного видового складу інтродукованих рослин у дендропарках України є вагомим науковим надбанням і перспективною базою для проведення подальших наукових робіт. Напрями наукових досліджень, з яких вже є чимало напрацювань, — основа для викладання у вищих навчальних закладах, де готують спеціалістів із зеленого будівництва та ландшафтної архітектури [20].

На жаль, інші садово-паркові ансамблі, якщо вони і уціліли впродовж століть, не мають такої бази для відновлення та наукової роботи, як академічні. Так, територію цінної пам’ятки історії, культури, ландшафтної архітектури — Сокиринського парку — займає професійно-технічне училище, яке не має потрібних коштів та кваліфікованих фахівців для його належного підтримання [21, с.63]. Проте і тут є певні перспективи для викладання та виховання.

Спільними зусиллями Центру екологічної культури НБС ім. М.М.Гришка НАН України та працівників туристичної агенції “Скіфія” Міністерства та науки України за останні роки розроблено маршрути більше 20 екскурсій до найвизначніших пам’яток садово-паркового мистецтва країни. Екскурсії включено у виховний та освітницький процес ряду середніх учбових закладів Києва. Апробація екскурсій дає позитивні результати. У Сокиринцях екскурсанти знайомляться з історією парку та його власників — Галаганів, один з яких став засновником колегії Павла Галагана. Алеями та доріжками парку ходили Т.Шевченко, М.Лисенко, І.Аксаков. У приміщенні палацу є невеличкий музей кобзаря Остапа Вересая, могила якого збереглася на сільському кладовищі.

Атмосфера культурно-мистецького середовища ХІХ століття огортає відвідувачів парку Качанівки, де неодноразово бували Т.Шевченко, М.Гоголь, М.Маркович, М.Глінка, С.Гулак-Артемівський, І.Репін. У Тростянці учнів вражає розмаїття інтродукованої флори, з якої сформовані чарівні пейзажі. В Умані вони знайомляться не тільки зі славнозвісною “Софіївкою”, а й отримують чимало відомостей з історії краю: про звитягу козацтва, мандри чумаків тощо [22, 23].

Садово-паркові ансамблі можуть сприяти підвищенню загальної культури відвідувачів. Як завважив Д.Лихачов

[24], за останні сто років помітно зменшилися елементарні знання традиційних символів та емблем. Статуї в садах не викликають у нас нічого, крім зорових відчуттів. Причина цього полягає у скороченні класичної освіти: більшість відвідувачів не читали поем Гомера, міфів Еллади, не всі розуміють суть біблійних сюжетів. Старовинні сади і парки здатні донести до нас дух епохи, піднести нас на рівень високої гуманітарної культури ХІХ століття, але ми повинні зробити певні кроки для того, щоб відновити здатність до іконологічного сприймання, до вміння розуміти їх промовисту символіку.

1. *Андржиевский А.Л.* Исчисление растений Подольской губернии и смежных с нею мест // Унив. изв. — 1862 (1860). — № 7.
2. *Пачоский И.* Очерки флоры окрестностей г.Умани Киевской губернии // Записки Киевского о-ва естествоиспытателей. — 1886. — Т.8, вып.1/2. — С.317 — 437.
3. *Шмальгаузен И.Ф.* Флора Юго-Западной России, т.е. губерний: Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской, Черниговской и смежных местностей: Руководство для определения семенных и высших споровых растений. — Киев, 1886. — 831 с.
4. *Шайтан І.М., Кудренко І.К.* Корифеї садівництва України та їх спадщина // Інтродукція рослин. — 2000. — № 3—4. — С.219—223.
5. *Черевченко Т.М., Чуваїкіна Н.В.* До 100-річчя з дня народження Миколи Миколайовича Гришка // Там само. — С.224—229.
6. *Луца О.Л.* Визначні сади і парки України та їх охорона. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1960. — 185 с.
7. *Луца А.Л.* Софіївка: Уманський державний заповідник (1796—1946). — Киев: Изд-во АН УССР, 1948. — 110 с.
8. *Луца О.* Аптекарьські, ботанічні, акліматизаційні сади України як акліматизаційні осередки // Хроніка-2000. Поезія українського парку. — К., 2001. — Вип.41—42. — С.175—195.
9. *Рубцов Л.И.* Садово-парковый ландшафт. — Киев: Изд-во АН УССР, 1956. — 212 с.
10. *Рубцов Л.И.* Проектирование садов и парков. — М.: Стройиздат, 1973. — 184 с.
11. *Рубцов Л.И.* Деревья и кустарники в ландшафтной архитектуре. — Киев: Наук. думка, 1977. — 272 с.
12. *Кохно М.А., Кузнецов С.І., Левон Ф.М.* Внесок відділу дендрології та паркознавства у вивчення дендрофлори України і поліпшення довкілля // Інтродукція рослин. — 2005. — № 3. — С.18—25.
13. *Професор М.А.Кохно* — видатний дендролог, інтродуктор, вчитель / Т.М.Черевченко, П.А.Мороз, С.І.Кузнецов, Л.І.Пархоменко // Там само. — 2003. — № 4. — С. 160.
14. *Кохно Н.А., Курдюк А.М.* Теоретические основы и опыт интродукции древесных растений в Украине / Под ред. С.И.Кузнецова. — Киев: Наук. думка, 1994. — 186 с.
15. *Кохно М.А.* Внесок дендрологічних парків України в збагачення її дендрофлори // Старовинні парки та проблеми їх збереження. До 210-річчя дендропарку «Олександрія». — Біла Церква, 2003. — С.82—85.
16. *Косенко І.С., Шлапак В.П.* Роль професора М.А.Кохна у розвитку дендрологічного парку «Софіївка» НАН України // Інтродукція рослин. — 2003. — № 4. — С.161—162.

17. *Каталог* рослин дендрологічного парку “Софіївка”. — Умань: Уманський дендрологічний парк “Софіївка” НАН України, 2000. — 160 с.
18. *Клименко Ю.О., Косенко І.С.* Рельєф, ландшафти та деревна рослинність дендропарку “Софіївка” // *Інтродукція рослин.* — 2000. — № 3-4. — С. 188—199.
19. *Льєнко О.О.* Дендропарк “Тростянець”: минуле, сучасне, перспективи // Там само. — С.210—213.
20. *Кузнецов С.І., Клименко Ю.О.* Паркознавство як біоекологічна основа паркобудівництва // Там само. — 2003. — № 1—2. — С.131—141.
21. *Чувікіна Н.В.* Сокиринський парк: Історія і сучасність // *Садово-паркове мистецтво на межі тисячоліть...* — С.60—63.
22. *Кваша В.В., Бережний О.О.* Старовинні сади і парки України в освітництві та вихованні // *Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. “Українознавство в системі освіти”.* — К.: Освіта, 1996. — С.232—235.
23. *Кваша В.В., Бережний О.О.* Старовинні садово-паркові ансамблі в освітницькій та виховній роботі // *Садово-паркове мистецтво на межі тисячоліть...* — С.85—87.

*В.Г.Гармасар ,
ст.наук.співроб., канд. іст.наук*

Біологічні станції як осередки перших комплексних гідробіологічних досліджень в Україні

Початок ХХ ст. — період розвитку гідробіологічної науки в Україні. Саме тоді вітчизняні вчені перейшли від окремих, розрізнених робіт до планових комплексних досліджень. Головними завданнями гідробіології на той час були: розробка теоретичних засад підвищення біологічної продуктивності водойм і проблема їх самоочищення, вивчення питань інтродукції та акліматизації водних організмів, визначення впливу підігрітих вод ТЕС і АЕС на водні об’єкти та перспективи їх використання, вивчення біологічного режиму каналів з метою напрацювання методів прогнозування та усунення біологічних перешкод у водопостачанні та інше [1].

Вдале проведення вищезазначених гідробіологічних досліджень забезпечувалось, зокрема, роботою Дніпровської та Донецької біологічних станцій.

Дніпровська біологічна станція була створена у 1909 р. з ініціативи

біологічної комісії Київського товариства любителів природи [2]. Під керівництвом О.О.Коротнева і переважно на кошти М.О.Кеппена в околицях Києва (у заплаві Дніпра, на Трухановому острові) було побудоване тимчасове приміщення станції і обрано перший склад її співробітників: директор — зоолог М.О.Кеппен, лаборант — зоолог Г.Ф.Арнольд, орнітолог — О.О.Шуммер, ботанік — альголог В.І.Казановський. Після смерті М.О.Кеппена у 1910 р. всі його кошти, книги та цінні оптичні інструменти згідно із заповітом були передані станції, що дозволило побудувати нове її приміщення, і вже з 1912 р. Дніпровська біостанція розпочала систематичні дослідження. На той час відбулися зміни і серед працівників станції. Директором і одночасно завідувачем біологічного відділу станції став ботанік В.І.Казановський, зоологом — Д.Є.Белінг, орнітологом —